

УДК 343.21(477)

В. В. Кузнецов,

докт. юрид. наук, проф., завідувач
кафедри гуманітарних та загально-
правових дисциплін Інституту
управління державної охорони
України Київського національного
університету імені Т. Шевченка;

Л. О. Кузнецова,

канд. юрид. наук, старший викладач
кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх
справ

ОКРЕМІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті виявлено певні методологічні помилки при дослідженні історії розвитку кримінального законодавства. Вивчені різні точки зору щодо періодизації історії кримінального законодавства України. Визначені певні критерії періодизації. Установлені оригінальні етапи періодизації розвитку кримінального законодавства України.

Ключові слова: *правопорушення, відповідальність, злочин, періодизація, історія, кримінальне законодавство.*

Постановка проблеми. Сучасні вітчизняні дослідження з кримінального права, як правило, пов'язані з вивченням витоків цієї галузі права. І це не є формальністю, бо історико-порівняльний метод пізнання є одним із найважливіших методологічних законів¹. У цьому контексті є слушною думка В. К. Грищука, який зазначає, що історія української кримінально-правової науки залишається зовсім невивченою². Ця проблема ускладнюється й тим, що, як справедливо зазначив П. Л. Фріс, в юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже й історії вітчизняного кримінального законодавства, через що в основному науковцям слід звертатися до джерел російського походжен-

¹ Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 8-ме вид., стер. – К. : Знання, 2008. – С. 140.

² Гришук В. К. Вибрані наукові праці / В. К. Гришук. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – С. 136.

ня³. Тому вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта дослідження є необхідним елементом, який значно збагачує будь-яку наукову роботу, може свідчити про достовірність її результатів і висновків, підтверджує об'єктивність та компетентність автора⁴.

Стан дослідження. Аналіз основних спеціальних літературних джерел кримінально-правової доктрини, які стосуються вивчення питань розвитку та становлення кримінального законодавства (зокрема були розглянуті праці таких учених, як: А. Ф. Бернер, Б. В. Волженкін, В. К. Грищук, С. Ф. Денисов, І. Я. Козаченко, О. В. Козаченко, М. Й. Коржанський, В. П. Коняхін, С. В. Кудін, Н. Ф. Кузнєцова, В. К. Матвійчук, А. В. Наумов, Л. О. Окіншевич, А. В. Савченко, Г. С. Фільдштейн, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та ін.), дозволив констатувати факт наявності комплексних наукових праць з указаної тематики. Проте відсутність чітких критеріїв історіографії (особливо в дисертаційних роботах із проблематики Особливої частини кримінального права), дослідження окремими вченими лише російського кримінального законодавства або ж вибірковість в аналізі певних нормативних актів дозволяє актуалізувати потребу вивчення та подальшого усунення таких методологічних помилок, як відсутність системності та непослідовності при проведенні наукових розвідок.

У зв'язку з вищезазначеним **метою** нашої статті є виявлення певних методологічних помилок при дослідженні історії розвитку кримінального законодавства та визначення перспективних напрямів щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід відмітити, що окремі дослідники взагалі не визначають етапи (стадії) розвитку руського права (наприклад Г. С. Фільдштейн стверджував, що процес розвитку науки не може бути розбитий на періоди, відокремлені один від іншого конкретними хроно-

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 65.

⁴ Полный курс уголовного права : в 5 т. Т. I. Преступление и наказание / под ред. А. И. Коробеева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 55.

логічними датами⁵), інші – нехтують критеріями класифікації. Однак, на нашу думку, таке вивчення періодизації історії кримінального права перетворюється на безсистемний опис історичних нормативних актів. Як відомо, у теорії кримінального права наявні різні позиції щодо класифікації певних вітчизняних періодів розвитку кримінального законодавства та права⁶. Для демонстрації плюралізму наукових думок наведемо окремі з них.

Відомий вітчизняний дослідник Л. О. Окіншевич у своїх працях з історії українського права, включаючи кримінальне, провів його поділ на три епохи: 1) феодальну (X–XV століття); 2) станової держави (XVI – середина XIX століття); 3) модерної держави⁷. Однак такий підхід є «обмеженим, хоча й відповідає етапам розвитку європейських націй, членом комплексу яких є й український народ»⁸. Окремі вчені, поклавши в основу періодизації співвідношення джерел права і стверджуючи, що вітчизняне кримінальне право мало два основних джерела – звичай і закон, установили, що періоди розвитку української держави й українського права не збігаються⁹.

На нашу думку, така періодизація є досить умовною, але практичне значення її полягає саме в тому, що ці варіанти градації історії кримінального права України слугують поглибленню уявлення про розвиток кримінально-правових відносин у цілому в нашій державі. Періоди розвитку українського кримінального права є науково важливими, при цьому вони мають урахувати типи та форми держави і права в різні історичні часи, особливості кримінально-правових джерел та правових інститутів, а також інші соціально-політичні чинники.

⁵ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн. – М. : Зерцало, 2003. – С. 20.

⁶ Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі : монографія / В. В. Кузнецов. – К. : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. – С. 134–138.

⁷ Іванов В. М. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2003. – С. 6.

⁸ Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Савченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – С. 64.

⁹ Історія українського права : навч. посіб. : матеріали до курсу лекцій з історії української державності / [О. О. Шевченко, О. Й. Вовк, В. П. Капелюшний та ін. ; за ред. О. О. Шевченко]. – К. : Олан, 2001. – С. 8.

С. Ф. Денисов виділяє дещо інші етапи розвитку кримінального законодавства України: 1) період до заснування Київської держави – до XI ст.; 2) період Київської держави – XI–XV століття; 3) Литовсько-польська доба – XV–XVI століття; 4) доба козацька – XVI–XVIII століття; 5) занепад козаччини й українського життя – XVIII – до 1917 р.; 6) радянський період – 1917–1991 роки; 7) українське відродження – 1991 р. – сьогодні¹⁰.

В. К. Матвійчук виокремлює певні періоди становлення та розвитку системи Особливої частини кримінального законодавства України (при цьому таку періодизацію вчений пропонує розглядати лише в аспекті історичного розвитку становлення суспільства на території нашої країни): 1) третій період розвитку суспільства на території нашої держави, який охоплював час, коли Українська держава була під управлінням князів (X–XIV ст.ст.), тобто коли почалося становлення законодавства та держави; 2) четвертий період (XIV ст. і до початку XVIII ст.) має назву «Козацька ера»; 3) п'ятий період (XVIII ст. – початок XX ст.) – «Під імператорською владою»; 4) шостий період триває з кінця XIX до початку XX ст.; 5) сьомий період охоплює початок XX ст. до 1991 р. – «Україна в радянський період»; 6) восьмий період – з 1991 р. до нашого часу¹¹.

Указані вчені при здійсненні періодизації, на нашу думку, не зовсім коректно виділяють останні періоди розвитку кримінального законодавства. Вони вважають, що радянський період завершився в 1991 р. Однак пригадаймо, що КК України суттєво змінився лише у 2001 р. Тому до вказаного моменту фактично існував радянський КК 1960 р. Тож зазначене свідчить про відсутність системності при такому аналізі.

Відмінну від указаних позицій підтримує О. В. Козаченко. Він вважає, що історію вітчизняного кримінального законодавства слід розглядати у кон-

¹⁰ Денисов С. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі (ст.ст. 210, 211, 211-1 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Ф. Денисов ; Укр. акад. внутр. справ. – К., 1996. – С. 10.

¹¹ Матвійчук В. К. Становлення і розвиток системи Особливої частини кримінального законодавства України [Електронний ресурс] / В. К. Матвійчук // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 603–608. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11mvkkzu.pdf>. – Заголовок з екрану.

тексті розвитку українського суспільства, і при цьому наводить такі етапи: давньоруський, середньовічний та постсередньовічний (польсько-литовський період; період входження українських земель до складу російської держави; період радянської доби)¹². Однак дослідник обмежує часом цю періодизацію, оскільки останній етап завершується лише «радянською добою».

Також є цікавою позиція професора П. Л. Фріса, який визначив шість періодів розвитку національної кримінально-правової політики, яка відповідає періодам розвитку кримінального права (законодавства) України: «1) період феодальної роздробленості (IX – середина XI століття); 2) період козацької держави (середина XVII – середина XVIII століття); 3) період творення Української незалежної держави (1917–1922 роки); 4) період кримінального законодавства Української РСР (1917–1991 роки); 5) період кримінального законодавства незалежної України до ухвалення Кримінального кодексу (1991–2001 роки); 6) сучасний період – період після прийняття першого національного Кримінального кодексу (5 квітня 2001 р. і по теперішній час)»¹³. Ця періодизація, на наше переконання, є більш вдалою, однак слід погодитися з науковою думкою, що між першим та другим, а також другим та третім періодами спостерігається випадіння цілих століть, хоча у часи, про які не веде мову П. Л. Фріс, кримінальне право і законодавство України також певним чином розвивалося і мало свою специфіку¹⁴.

Удосконалюючи попередню класифікацію, А. В. Савченко виділив такі періоди розвитку українського закону про кримінальну відповідальність: «1) кримінальне законодавство Київської Русі та земель, що утворилися після феодальної роздробленості (IX – початок XIII століття); 2) кримінальне законодавство в період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-

¹² Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культуро-антропологічна концепція : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Козаченко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2012. – С. 11–13.

¹³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 67–68.

¹⁴ Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. – С. 46.

Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.); 3) кримінальне законодавство козацької держави та під час перебування України в складі Австро-Угорської й Російської імперій (друга половина XVII –початок XX століття); 4) кримінальне законодавство періоду творення Української незалежної держави (1917–1921 роки); 5) кримінальне законодавство Української РСР (1917–1991 роки); 6) кримінальне законодавство незалежної України до ухвалення нового Кримінального кодексу (1991–2001 роки); 7) сучасне кримінальне законодавство (з 2001 р. і дотепер)¹⁵. Указані періодизації базуються на типах та формах нашої держави (територій, що охоплюються сучасною Україною) і права в різні історичні часи. Остання ж класифікація хоча й доповнила попередню, однак створила власні дискусійні питання. По-перше, третій період охоплює, на нашу думку, два етапи і складається з кримінального законодавства козацької держави та законодавства Російської та Австро-Угорської імперій. Об'єднання їх в один період не відповідає не тільки змісту джерел кримінального законодавства, а й різним суспільно-політичним формам відповідних держав. По-друге, виділення сьомого періоду не узгоджується з критерієм класифікації, оскільки як шостий, так і сьомий періоди охоплюють кримінальне законодавство незалежної України.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати нагальну потребу проведення такого дослідження. При цьому необхідно визначитися з наскрізним критерієм класифікації. Водночас не можна заперечити множинність таких критеріїв, оскільки кут дослідження може залежати від різних факторів та підпорядкований меті наукового пошуку. Такими критеріями можуть стати вищезгадані періоди розвитку вітчизняного кримінального законодавства та об'єкти відповідних злочинів у контексті розвитку норм, які передбачають відповідальність за їх вчинення¹⁶.

¹⁵ Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. – С. 47.

¹⁶ Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі : монографія. – С. 146.

Отже, наведемо авторську класифікацію відповідних етапів. За критерієм чинності основних правових джерел, на наш погляд, можна запропонувати таку періодизацію національного кримінального права та законодавства: 1) період Руської Правди (1017–1054 роки); 2) період церковного права (Статут князя Ярослава про церковні суди (коротка та розширена редакції), Смоленська статутна грамота, Новгородський статут великого князя Всеволода про церковні суди, людей та міри торгіві, тощо); 3) період Судебника 1497 р.; 4) період статутів Великого князівства Литовського у трьох редакціях (1529 р., 1566 р., 1588 р.); 5) період Соборного Уложення 1649 р.; 6) період писаного та звичаєвого кримінального права козацької держави 1648–1654 років; 7) період Військового Артикулу 1715 р.; 8) період «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (проект); 9) період «Наказу комісії про складення проекту нового уложення» Катерини II 1767 р. (проект); 10) період «Статуту благочиння або поліцейского» 1782 р.; 11) період Зводу законів 1832 р. (Кримінального уложення); 12) період Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.; 13) період Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 р.; 14) період Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р.; 15) період Кримінального Уложення 1903 р.; 16) період КК УСРР 1922 р.; 17) період КК УСРР 1927 р.; 18) період КК УРСР 1960 р.; 19) період проектів КК України 1993–2001 років; 20) період КК України 2001 р.¹⁷

Безперечно, ця класифікація має умовний характер. При цьому слід мати на увазі, що ми виділяємо найбільш значущі нормативні акти, а також їх проекти (як виняток), що мали абсолютне юридичне значення для вітчизняного кримінального права та законодавства й позначилися на їх формуванні. Така періодизація не заперечує розгляд інших нормативних актів, які певним чином вплинули на національне кримінальне законодавство та право, оскільки вони або мали зміст, відносно підпорядкований указаним базовим норма-

¹⁷ Кузнецов В. В. Історіографія кримінального законодавства України / В. В. Кузнецов, В. Д. Чабанюк // Митна справа. – 2015. – № 1 (97). – С. 51–52.

тивним актам, або їх дія стосувалася незначної території нашої держави (у межах сучасної України). Стосовно хронології їх викладення слід зазначити, що така послідовність розташування пов'язана насамперед із датою їх появи.

Інша традиційна методологічна помилка для відповідних наукових робіт – непослідовність при здійсненні історико-правових досліджень. Історичний аналіз кримінального законодавства проводиться науковцями, як правило, за усталеною методикою. У дисертаціях розглядаються нормативно-правові документи, які діяли на території України (в її сучасних межах) у різні історичні часи. Як відомо, землі нашої держави раніше були під впливом Російської імперії, князівств Литовського та Молдавського, Польщі, Угорщини, Австрійської держави. Тому дослідники логічно вивчають кримінальне законодавство й указаних держав, оскільки воно було чинним на території України (в її сучасних межах), стосувалося українців і позначилося на розвитку національного кримінального права. Отже, виникає питання, якщо АР Крим та м. Севастополь офіційно визнані захопленими Російською Федерацією (тимчасово окупованими територіями відповідно до ст. 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII), то чи не слід вивчати кримінальне законодавство Російської Федерації (РФ), яке застосовується на таких територіях? Проведення аналізу сучасного періоду розвитку закону про кримінальну відповідальність України, на нашу думку, методологічно неможливе без урахування нормативно-правових актів, які діють на тимчасово окупованих територіях. Таке дослідження необхідно здійснювати саме в розрізі застосування генетичного методу, оскільки період тимчасової окупації окремих територій України триває вже значний період часу (АР Крим та м. Севастополя – з 20 лютого 2014 р.) і застосування правових норм стає історією.

Також у сучасних дисертаційних роботах та монографіях у контексті історичного дослідження проблематики не завжди розглядаються проекти КК

України (1993–2001 рр.): проект (альтернативний) Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю та проект (основний), підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України. Ці документи, а також їх різні варіанти, на наш погляд, вагомо вплинули на формування сучасної кримінально-правової думки. Провідні ідеї, особливо альтернативного проекту КК України, реалізуються й сьогодні в останніх змінах до законодавства (наприклад, регламентація заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (Розділ XIV-1 Загальної частини КК України), диференціація відповідальності залежно від категорії службової особи (Розділ XVII Особливої частини КК України) тощо). Тому видається доцільним рекомендувати науковцям при проведенні кримінально-правових досліджень, які містять опис історичних аспектів відповідної проблематики, здійснювати порівняльний аналіз норм указаних законопроектів та визначатися з позитивними перспективними напрямками удосконалення чинного КК України¹⁸.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1) проведене дослідження надало змогу виявити певні методологічні помилки, що допускаються науковцями при вивченні історії розвитку кримінального законодавства, а саме: відсутність системності (невизначеність критеріїв історіографії; неточність при їх формулюванні; необґрунтоване об'єднання різних історичних етапів; логічна незавершеність періодизації) та непослідовність (розгляд лише російського кримінального законодавства; вибірковість в аналізі певних історичних документів; залишення поза увагою нормативно-правових актів, які діють на тимчасово окупованих територіях; ігнорування одного із сучасних періодів реформування кримінального законодавства (1993–2001 рр.);

¹⁸ Налуцишин В. В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Налуцишин ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 266 с.; Кримінальна відповідальність за контрабанду: національний та міжнародний досвід: монографія / А. А. Музика, А. В. Савченко, О. В. Процюк, В. В. Сіленко. – К. : А. В. ПАЛИВОДА, 2011. – 376 с.

2) запропоновано здійснювати (як один із можливих варіантів) періодизацію національного кримінального права та законодавства за критерієм чинності основних правових джерел;

3) обґрунтовано необхідність вивчення сучасного періоду розвитку закону про кримінальну відповідальність України з дослідженням нормативно-правових актів РФ, які діють на тимчасово окупованих територіях (АР Крим та м. Севастополя);

4) звернуто увагу на обов'язковість дослідження двох проектів КК України (1993–2001 рр.), які стали підґрунтям чинного КК України 2001 р.

Запропоновані підходи щодо усунення методологічних прорахунків при дослідженні історії розвитку українського кримінального законодавства дозволять, на нашу думку, покращити рівень відповідних наукових розвідок.

Кузнецов В. В., Кузнецова Л. О. Отдельные направления усовершенствования историко-правовых исследований уголовного законодательства Украины

В статье установлены определенные методологические ошибки при исследовании истории развития уголовного законодательства. Изучены различные точки зрения относительно периодизации истории уголовного законодательства Украины. Определены критерии периодизации. Установлены оригинальные этапы периодизации развития уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: правонарушение, ответственность, преступление, периодизация, история, уголовное законодательство.

Kuznetsov V. V., Kuznetsova L. O. Some trends of improvement of historical and law research of criminal legislation of Ukraine

In the article defined certain methodological mistakes in the study of history of development the criminal legislation. The different points of view regarding the periodization of history of criminal law of Ukraine are researched. Some criteria of periodization are defined. The original development stages of periodization of the criminal legislation of Ukraine are set.

Key words: offence, liability, crime, periodization, history, criminal legislation.